

Andrej Pančur

BOJ OBRRTNIKOV PROTI KONKURENČNEMU PRISILNEMU DELU

V drugi polovici 19. stoletja so obrtnike bremenile najrazličnejše težave. Zlasti v času gospodarske depresije po letu 1873 so bile zahteve po reformah na obrtnem področju stalno na dnevnem redu različnih gospodarskih in socialnih mislecev, širše avstrijske in tudi slovenske javnosti in zato tudi politikov vseh barv. Čeprav obrt kot celota v tem času ni nazadovala, temveč je nasprotno celo napredovala, so ljudje dobili občutek, da zaradi hitrega propadanja nekaterih pomembnih obrtnih panog (npr. krojaštvo in čevljarstvo) počasi propada celotni obrtni stan. Za propadanje obrtnišva naj bi bila odgovorna konkurenca modernega, industrijskega načina proizvodnje. Ta naj bi bila še posebno pogubna v razmerah obrtne svobode po letu 1859. Zato so konservativni nasprotniki obrtne svobode zahtevali reforme, ki bi zaustavile propadanje obrtnega stanu.¹ Leta 1883 je naposled izšla prva obrtna novela, ki je med drugim uvajala izkaz o izučenosti in obvezne obrtne zadruge. Ker tudi s temi ukrepi ni bilo mogoče zavreti industrializacije, se je začel boj za revizijo obrtne novele. V primerjavi z industrijo je naposled obrt vse do propada habsburške monarhije dobivala vedno nove koncesije, ki so vse bolj omejevale obrtno svobodo.²

¹ Pančur, Andrej: *Obrtna svoboda na zatožni klopi. Konservativni nazori o obrtništvu v drugi polovici 19. stoletja na Slovenskem*, Zgodovina za vse, 1999, št. 2, str. 23-43.

² Pančur, Andrej: *Gospodarski in socialni nazori v 80. in 90. letih 19. stoletja na Slovenskem*, magistrska naloga, tiskopis, Ljubljana, 1999, str. 44-90.

Obrtniška problematika je v večji ali manjši meri zaposlovala javnost celotne habsburške monarhije. Močno je odmevala tudi med slovenskimi obrtniki in v slovenskih časopisih. Toda obrtniki v Ljubljani, mestu z največjo koncentracijo obrtnikov na Kranjskem, so razlog za svoj vse slabši položaj videli predvsem v konkurenci zaporniškega obrtnega dela: »V krogih naših obrtnikov, katere izsesava in duši vsled prezgodaj upejljane in brezpogojne obrtne svobode veliki kapital, naglaša se razen drugih tudi ta jako opravičena pritožba, da kaznilnice preveč posegajo v delokrog obrtnikov in da so jeden glavnih vzrokov njihovemu slabemu stanju.«³ Za večino ljubljanskih obrtnikov je bilo obrtniško delo kaznjencev »najhujši trn v peti«⁴ in tako glavni vzrok, ki »malega rokodelca najbolj in neposredno uničuje.«⁵

Ker sta v Ljubljani izhajala tudi takratna osrednja slovenska časopisa *Slovenec* in *Slovenski narod*, je bila ta problematika deležna precejšnje pozornosti.⁶ »Potrebnost rešitve tega vprašanja priznava se tudi v vseh krogih in mnogo se je že

³ S: *O delu v kaznilnicah*, *Slovenski narod*, št. 17, 22. januar 1883.

⁴ *Slovenec*, št. 49, 28. februar 1884.

⁵ *Peticija kranjskega obrtnega društva do deželnega zbora kranjskega*, *Slovenec*, št. 8, 12. januar 1886.

⁶ »Sploh se problematika kaznilnic in prisilnih delavnic v tem obdobju največkrat pojavlja v časopisih prav v zvezi s turističnimi pritožbami o delu kaznjencev. Štepec, Marko: *Zločtni v slovenskem časopisju v 80. letih 19. stoletja*, *Kronika*, 35, 1987, št. 1-2, str. 36.

*pisalo o tej zadevi.*⁷ V primerjavi z drugimi problemi, ki so težili obrtni stan, je bilo zaporniško delo deležno največje pozornosti. *»Ni je z lepa v obrtniškem uprašanju točke, ki bi se že tolikanj in tako neprestano bila razgovarjala, kakor obrtniško delo po kaznilnicah. Ne le, da že na tisoče peticij, naberanih v več nego desetletni borbi leži pri vladi in pri državnem zboru, doživeli smo celo hrupnih prizorov pri različnih ljudskih shodih zaradi rečenega uprašanja. Delavci, obrtniki, kupčijske in obrtniške zbornice, mestni in deželni zbori - vsi pečali so se že s to zadevo - a zaman.«*⁸

Ljubljanski obrtniki so zaporniškemu delu posvečali toliko pozornosti, da so celo ustvarili vtis, da je obstoj obrtnega stanu odvisen le od ugodne rešitve tega problema. Obrtniško delo zapornikov je bilo »na dnevnem redu pri vsakem zboru.«⁹ Zdelo se je, da je odprava zaporniškega obrtnega dela edina stalna zahteva obrtnega gibanja v kranjski prestolnici. Pripomba, da »to še ne zadoštuje za celi program,¹⁰ sploh ni naletela na odprta ušesa, čeprav so se tega zavedali tudi najbolj goreči zagovorniki obrtniških zahtev. Tipičen je govor Frana Šukljeta v kranjskem deželnem zboru: *»Znam sicer, da še nismo rešili domačih obrtnikov, če uslišimo njih terjatve in odpravimo pritožbe o konkurenci prisilne delavnice. Trebalo bode poseči globokeje, vsi poklicani faktorji bodo morali sodelovati pri rešitvi tega uprašanja. Ali navzlic temu, navzlic tej relativni nedostatnosti uverjen sem, da bomo domačemu obrtu koristili že s tem.«*¹¹ Želje obrtniških volivcev je bilo pač potrebno upoštevati.

Različne zaporniške delavnice v Ljubljani

Skoraj na vsakem obrtniškem zborovanju so se obrtniki dotaknili tudi problema zaporniškega dela. Z njim so se ubadali prav vsi avstrijski obrtniki. Vendar to še ne pomeni, da je bil prav za vse avstrijske obrtnike ta problem enako sporen. Ljubljanski obrtniki so problemu zaporniškega dela posvečali neprimerno večjo pozornost kot ostali obrtniki. Vzrok za to »obsedenost« je bil povsem preprost. Na Slovenskem je samo Ljubljana

imela ustanove, v katerih so zaporniki morali delati. Zato ni bilo drugod po Kranjskem »slišati ni jedne pritožbe.«¹²

Ljubljanskim obrtnikom je konkurirala kaznilnica na ljubljanskem gradu. Ljubljanski grad je postal kaznilnica že leta 1815, in to za kaznjence obsojene do deset let zapora. Poleg večine običajnih zapornikov so bili takrat na gradu zaprti tudi nekateri italijanski politični zaporniki - karbonarji. Že takrat so za delo sposobni zaporniki v kaznilniških delavnicah tkali, predli, opravljali mižarska, čevljarska in krojaška dela in že takrat so prizadeti obrtniki nad tem glasno negodovali. Obrtniki so odobraval čiščenje ulic in težja dela v meščanskih hišah.¹³ Zato je uprava kaznilnice večje število kaznjencev celo hotela oddati v zakup zunanjim podjetnikom. Toda, ker so podjetniki ponudili prenizko ceno, je načrt spodletel. Tako je ostala le možnost zaposlitve v kaznilniških delavnicah.¹⁴

To prvo obdobje kazenskega dela se je končalo z revolucijo leta 1848. Takrat so grad v uporabo prevzeli vojaki. Vendar so ga že leta 1868 zapustili. S tem je nastopilo drugo obdobje kaznilnice, ki je trajalo vse do velikega potresa leta 1895.¹⁵ V tem času so se ljubljanski obrtniki nenehno bojevali proti obrtniškem delu v kaznilniških delavnicah. Toda za ljubljanske obrtnike ni bilo sporno le obrtniško delo na gradu, temveč skoraj še bolj obrtniško delo v ljubljanski prisilni delavnici.

Denar za izgradnjo te ustanove je pritekal že od leta 1835, leta 1847 pa je bila prisilna delavnica končno odprta. Prisilno delavnico je do leta 1866 upravljala deželna provincialna vlada, potem pa jo je prevzela dežela Kranjska. Skoraj ves čas so bili v njej zaprti le moški in so zato ženske pošiljali v Lankowitz na Štajersko. Bila je ena od osrednjih prisilnih delavnic v Avstriji in je tako poleg kranjskih sprejemala še prisiljence s Koroške, Štajerske, Primorske, Dalmacije in Benečije.¹⁶ S priključitvijo Benečije Italiji od tam seveda niso

⁷ S: O delu v kaznilnicah, Slovenski narod, št. 17, 22. januar 1883.

⁸ Obrtniško delo po kaznilnicah, Slovenski narod, št. 258, 11. november 1885.

⁹ Slovenec, št. 49, 28. februar 1884.

¹⁰ Slovenec, št. 141, 20. december 1881.

¹¹ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 21. januar 1886, str. 361.

¹² n.: Odgovor na članek »K spomencu kranjskega obrtnega društva«, Slovenski narod, št. 145, 30. junij 1886.

¹³ Vodopivec, Peter: O odmevu karbonarskih vstaj v Italiji in zaprtih Italijanih na ljubljanskem gradu (1820-1825), Kronika, 27, 1979, št. 3, str. 172-173.

¹⁴ Dolenc, Metod: »Usoda ljubljanske prisilne delavnice, Kronika slovenskih mest, 4, 1937, št. 2, str. 73.

¹⁵ Reisp, Branko: Ljubljanski grad. Zgodovinski ort, Ljubljana: Obzorja, 1985, str. 20-22.

¹⁶ Mitja Hribar omenja še Zgornjo Avstrijo in Tirolsko. Hribar, Mitja: Nadzor nad deviacijami na Slovenskem pred 100 leti, Kronika, 35, 1987, št. 1-2, str. 30.

več pošiljali prisilnih delavcev. Podobno se je zgodilo, ko je Štajerska leta 1871 v Gradcu zgradila lastno prisilno delavnico. Odvečne kapacitete so najprej uporabljali duševno prizadeti. Leta 1885 so ustanovili poseben oddelek poboljševalnice, kamor so pošiljali osebe mlajše od 18 let. Ljubljanska prisilna delavnica je nato delovala vse do leta 1921.¹⁷

Poleg kaznilnice in prisilne delavnice je v Ljubljani obstajal še preiskovalni zapor deželnega sodišča. Že izučeni obrtniki, ki so bili zaprti v tem zaporu, so lahko v njem še naprej opravljali svojo obrt. Ljubljanskim obrtnikom so v tem primeru konkurirali le tisti zaprti obrtniki, ki niso izvirali iz Ljubljane in so zdaj delali za naročnike iz mesta. Vendar ta konkurenca ni mogla biti pretirano velika, saj se obrtniki nad njo večinoma niso pritoževali.¹⁸

Namen kaznilniških in prisilnih delavnic

Že vse od 16. stoletja sta bila zaporna kazen in prisilno delo zapornikov tesno povezana. Namen zaporne kazni ni bil le kaznovanje, temveč tudi prevzgoja. Delo je v novoveški družbi vse bolj postajalo glavno prevzgojno sredstvo. Z njegovo pomočjo lahko moralno pokvarjeni brezdelnež, ki zaide na pot revščine in zločina, zopet postane koristen član družbe. S tem je bila med nedelom, revščino in zločinom potegnjena tesna vzročna zveza. Če hočemo brezdelnežu in zločincu pomagati, ga moramo zapreti in ga prisiliti k opravljanju častnega in osvobajajočega dela.¹⁹

V 19. stoletju so bile te misli še kako žive: »Delo ni zakletstvo, temveč blagoslov, začetek je in temelj človeških krepostij.«²⁰ Tudi ustanovitelji ljubljanske prisilne delavnice so imeli pred očmi prav te ideje. Kranjski deželni zakon o prisilni delavnici iz leta 1870 je za prisilno delavnico natančno določal, da je to ustanova, »kterā ne namerava, da

bi se ljudje kaznovali, ampak zboljševali, ima nalogo, da se osebe, ki pridejo v delalnico, k primernemu delu s silo naganjajo in k npravnemu poboljšanju napeljujejo.«²¹ Toda, kdo so ti ljudje, ki jih niso nameravali kaznovati, temveč le prevzgojiti? Po takratnem prepričanju je bilo v prisilne delavnice potrebno zapreti »le razuzdane in zanikerne osebe, ki se bojé dela in si darežljivost ljudstva privojujejo, kakor tudi take osebe, ki so nevarne ljudem in njihovej lastnini ter se ne morejo izkazati, da si po poštemem potu kruh pridobivajo, ali si ga vsaj pridobiti prizadevajo.«²² V prisilno delavnico torej za kazen niso zapirali ljudi, ki bi storili kakšen zločin, temveč tiste ljudi, za katere so predvidevali, da bi zločin lahko storili, če se ne bodo poboljšali. Prisilne delavnice so bile v prvi vrsti mišljene kot prevzgojne ustanove, čeprav se v realnosti nikoli niso mogle otresti svojega kaznovalnega značaja. Z grožnjo zapiranja v prisilne delavnice je bil tesno povezan tudi preventivni moment zastraševanja najrazličnejših marginalnih skupin in povsem preprosta metoda odstranitve motečih družbenih elementov s svobode.²³

Tako so zapirali ljudi, »ki so zaradi razuzdanega, pohujšljivega življenja, zaradi lenobe in hudo delstev posameznim ljudem in celim občinam v veliko nadlego in škodo, in se pasejo le od žuljev poštemih in delavnih ljudi.«²⁴ To so bili v prvi vrsti najrazličnejši berači in potepuhi. Na te sloje prebivalstva javnost že dolgo časa ni več gledala z usmiljenjem, temveč z nejevoljo in s strahom. V takratnem časopisju najdemo veliko pritožb nad potepuhi, berači in cigani, ki raje živijo od miloščine, kot da bi si v potu svojega obraza služili vsakdanji kruh. Namesto da bi delali, naj bi živeli od žuljev delovnih ljudi. »Povsod po Evropi [je] v času industrializacije cvetelo prepričanje, da socialna pomoč omogoča zajedavsko in zločinsko življenje celim množicam ljudi, sposobnih za delo.«²⁵ V nasprotju s tem takrat močno razširjenim prepričanjem, da oblast v prisilne delavnice zapira le dela sposobne lenuhe, pa so bili v resnici med njimi tudi mnogi bolni in za opravljanje tež-

¹⁷ Dolenc, Metod: »Usoda« ljubljanske prisilne delavnice, o. c., str. 73-75. Melik, Jelka: Skladi kranjskega deželnega premoženja, Kronika, 24, 1976, št. 3, str. 166-167.

¹⁸ K spomenici kranjskega obrtnega društva, Slovenski narod, št. 143, 26. junij 1886. Petičja kranjskega obrtnega društva do deželnega zbora kranjskega, Slovenec, št. 8, 12. januar 1886.

¹⁹ Geremek, Bronislaw: Usmiljenje in vstlice. Zgodovina revščine in milosrčnosti, Ljubljana: Studia humanitatis, 1996, str. 232-256, 266-269.

²⁰ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 21. januar 1886, str. 359.

²¹ Posilna delalnica - kaj je in čemu je, Novice, št. 39, 28. september 1870, str. 312.

²² Ibidem, str. 312.

²³ Siekl, Hannes: Österreichs Zucht- und Arbeitshäuser 1671-1920. Institutionen zwischen Fürsorge und Strafvollzug, München: R. Oldenbourg Verlag, 1978, str. 46-49, 75, 97-105, 304-308.

²⁴ Posilne delavnice, Novice, št. 24, 14. junij 1871, str. 188-189.

²⁵ Geremek, Bronislaw: Usmiljenje in vstlice, o. c., str. 268.

jega dela nesposobni prisiljenci, zlasti mnogi kronični alkoholiki.²⁶

Za takratne pisce so bili vedno večji izdatki revnih kmetov za miloščine eden od razlogov za propadanje kmečkega sveta: »Prihaja mu drug za drugim k hiši, keder se bliža poludne ali pa večer, ter ga prosi ali včasih že terja denarja, živeža ali prenočišča.« Če jim kmet ni hotel ustreči ali jih je celo prijavil oblastem, ni mogel imeti mirnega spanca. »Sedaj se ubogi kmet po noči, ko mu je toliko treba počitka, ne spi več brez straha, kajti čisto lahko, da mu tak človek požene rdečega petelina na streho.«²⁷ Zato naj bi kmet raje trpel in plačal.

Berači in potepuhi torej niso živeli le na račun drugih, temveč so soljudi tudi ogrožali. Zato so bili za nekatere ti »moralno bolni ljudje«²⁸, ta »izmeček človeške družbe«²⁹ celo hujši kot mnogi zločinci. Tako se »je lahko, sicer pošten človek, enkrat v svojem življenju v jezi, naglosti ali nezvedenosti se pregrešil, z obstoječimi zakoni v kolisijo prišel, ter ujetnik postal. Drugače je s prisiljenci v delavnicalih. Skoro brez izjeme je tukaj zbrana smetana človeškega zavrženstva.«³⁰ Tem ljudem lahko pomagamo samo tako, da jih s pomočjo prisile navadimo na delo. »Take ljudi treba vzgojevati, čestokrat se morajo priučiti kakemu rokodelstvu, le s tém jim je otvorena ona pot, po kateri se morajo zopet povzdigniti med koristne člane socialnega organizma.«³¹ Ko jim pomagamo, pomagamo tudi celotni družbi. Družba naj bi tako pridobila novega moralnega in delovnega člana, navajenega na delovno disciplino in moderni proizvodni proces.

Podobno je bilo s prisilnim delom v kaznilnici na ljubljanskem gradu. Glavni namen kaznilnice ni bil odvrčanje problematičnih družbenih elementov od zločinske poti, temveč také kaznovanje kot prevzgoja že obsojenih zločincev. Toda takratna javnost je bila povsem prepričana, da kaznilnice zločincev ne uspejo učinkovito kaznovati. Za to naj bi bil kriv preveč liberalen zakon, po

katerem naj bi zaporniki živeli bolje kot mnogi revni kmetje.³² Zločinci »morajo dandanašnji imeti zračna stanovanja, dobro hrano in še stranski zaslužek, da zamorejo z različni jedili bolj zberljivo svoji poželjivosti streči.«³³ Ker zločinci jedo,³⁴ stanujejo in se oblačijo bolje kot na prostosti, komaj čakajo, da se vrnejo v zapor. Mnogi zato po vrnitvi na prostost zagrešijo nov zločin. Javnost je imela za te nadloge preprosto zdravilo: zaostri življenjske pogoje v zaporih in dati »hudo delcem delo, ne prelahko za igračo, ampak težavno, da se učijo, kako se kruh služi.«³⁵ Delo je bilo v tem primeru také kazni kot vzgoja.

Politični pritiski

Ljubljanski obrtniki so se že kmalu zganili proti zaporniškemu delu. Leta 1874 je o tem problemu na shodu Političnega društva Slovenija najprej spregovoril Josip Regali,³⁶ nakar je 149 ljubljanskih obrtnikov pravosodnemu ministrstvu poslalo peticijo o škodljivi konkurenci kaznilnice.³⁷ Vendar se ministrstvo ni strinjalo, da kazensko delo škoduje obrtnikom in je prošnjo zavrnilo.³⁸ Negativen odgovor liberalne vlade obrtnikom ni vzel volje. Namesto na državno vlado so se zdaj raje obrnili na ljubljanski magistrat³⁹ in deželno vlado. Leta 1876 so kranjskemu deželnemu zboru poslali peticijo, v kateri so prosili, »naj bi se jim škoda ne delala z rokodelstvi v jetnišnici in posilni delalnici.«⁴⁰ Toda tudi tokrat se ni nič premaknilo. »Še vedno se vidi povsod, da gostje hotela na Gradu opravljajo opravila po mestu in okolici.«⁴¹

Čeprav za ostale avstrijske obrtnike zaporniško delo ni bilo tako problematično, so mu vseeno posvetili kar nekaj pozornosti. Mariborsko delavsko izobraževalno društvo je tako že leta 1869 zah-

²⁶ Stekl, Hannes: *Österreichs Zucht- und Arbeitshäuser 1671-1920*, o. c., str. 201-202.

²⁷ *Posilne delavnice*, *Slovenski gospodar*, št. 25, 18. junij 1885, str. 193.

²⁸ *Obravnave deželnega zbora Kranjskega*, 20. september 1869, str. 15. (Zarnik)

²⁹ *Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani*, 21. januar 1886, str. 359. (Šuklje)

³⁰ *Romantičen ujetnik v ljubljanski pristilni delavnici*, *Slovenski narod*, št. 295, 28. december 1875.

³¹ *Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani*, 21. januar 1886, str. 359. (Šuklje)

³² Štepec, Marko: *Zločin v slovenskem časopisju v 80. letih 19. stoletja*, o. c., str. 36.

³³ *Slovenec*, št. 141, 20. december 1881.

³⁴ *Saj je nedavnej nek ubijavec, ki je po parletnem sedenju prišel domu, rekel svoji materi: »Kislo zelje, pa spet kislo zelje - mati, to ne bo nič. Pri tem človek ne more obstati - na gradu smo imeli dvakrat na teden meso pa dobrega kruha, da nam je ostajal.«* *Slovenec*, št. 139, 24. november 1874.

³⁵ *Glas izmed naroda*, *Slovenec*, št. 218, 24. september 1886.

³⁶ *Slovenec*, št. 54, 9. maj 1874.

³⁷ *Prošnja ljubljanskih obrtnikov zaradi obrtniškega dela na Gradu*, *Slovenec*, št. 100, 25. avgust 1874.

³⁸ *Slovenec*, št. 152, 24. december 1874.

³⁹ *Več rokodelcev*: *Poslano*, *Slovenec*, št. 138, 21. november 1874.

⁴⁰ *Obrtniki in rokodelci, zdramite se!*, *Novice*, št. 25, 21. julij 1876.

⁴¹ *Slovenec*, št. 95, 3. september 1878.

Stolnica z ljubljanskim gradom

tevalo odpravo prisilnih delavnic.⁴² Ker so takrat mnogi obrtniki in zlasti pomočniki tvorili jedro delavskih društev, so tudi socialdemokrati nasprotovali zaporniškemu delu. Avstrijska socialdemokratska stranka se je tako leta 1874 na ustanovnem kongresu v Neudörflu v svojem programu zavzela za prepoved neobjavljene konkurence zaporniškega dela.⁴³

Seveda so bile te zahteve še bolj glasno izrečene na različnih obrtnih shodih, npr. leta 1880 v Linzu⁴⁴ in na zelo pomembnem prvem avstrijskem obrtniškem shodu novembra 1881 na Dunaju.⁴⁵ Tudi ljubljanski obrtniki pri tem niso hoteli zaostajati in so se prav v tem času povsem soglasno pridružili množičnemu avstrijskemu obrtniš-

kemu gibanju. Novembra 1880 sta France Železnikar in France Šturm na shodu v Ljubljani odločno govorila proti zaporniškemu obrtniškem delu.⁴⁶ Leta 1882 je bila na isti valovni dolžini tudi resolucija kranjskega obrtnega društva.⁴⁷ »Pritožbe [...] so tako splošnje, da vlada bode morala v tem oziru kaj storiti in na drugačen način jetnikom preskrbeti dela in opravkov.«⁴⁸ Obrtniki so pričakovali, da bo prva obrtna novela rešila tudi ta problem. Toda to upanje je bilo prazno. Ker je obrtni red iz leta 1859 za zaporniško delo predvideval poseben zakon,⁴⁹ se tudi obrtna novela ni mogla ukvarjati s tem problemom. Obrtniki so zato še naprej zahtevali odpravo konkurenčnega zaporniškega dela.

⁴² Rozman, Franc: *Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem, Ljubljana: Borec, 1979, str. 31.*

⁴³ Urban, Otto: *Die tschechische Gesellschaft. 1848 bis 1918, Wien in Köln in Weimar: Böhlau Verlag, 1994, str. 503.*

⁴⁴ *Za obrtnike, Slovenec, št. 16, 10. februar 1880.*

⁴⁵ *Obrtniški shod, Slovenec, št. 129, 19. november 1881.*

⁴⁶ *Ljudski shod v Ljubljani, Slovenec, št. 133, 30. november 1880.*

⁴⁷ *Shod kranjskega obrtnega društva, Slovenec, št. 82, 25. julij 1882.*

⁴⁸ *Obrtništvo pa državni zbor, Slovenec, št. 68, 20. junij 1882.*

⁴⁹ *Ibidem.*

Državni zbor je 29. januarja 1884 prejel prošnjo ljubljanskih obrtnikov, v kateri so se zavzemali za ukinitev kaznilnice.⁵⁰ Decembra 1885 je kranjsko obrtno društvo deželnemu zboru poslalo odločno peticijo proti konkurenčnemu delu v prisilni delavnici.⁵¹ Ker so bile njihove želje večinoma preslišane, je obrtno društvo junija 1886 poslalo novo peticijo.⁵² Ta prizadevanja ljubljanskih obrtnikov tudi niso spodbudila slovenskih poslancev, da bi se istega leta v državnem zboru udeležili razprave o delu v kaznilnicah.⁵³ Zato so se obrtniki še naprej pritoževali; tako leta 1891 na prvem shodu konservativnega obrtnega društva v Ljubljani⁵⁴ in istega leta še na tretjem shodu, ko so deželnemu zboru poslali spomenico o prisilni delavnici.⁵⁵ Vendar tudi tokrat deželni odbor ni hotel ukrepati v skladu z vsemi njihovimi željami.⁵⁶

Preveč zapornikov in prisiljencev

Ljubljanski obrtniki so se stalno pritoževali, da je v kranjskem glavnem mestu odločno preveč zapornikov. Pritoževanje nad prevelikim številom prisilnih delavcev je bil eden njihovih glavnih argumentov proti zaporniškem delu. Pri tem so imeli povsem prav. Skupno število zapornikov v kaznilnici in prisilni delavnici je bilo glede na število prebivalcev v Ljubljani zares precejšnje. Leta 1869 je Ljubljana imela 22.593 prebivalcev, leta 1890 pa že 30.505.⁵⁷ Vendar naj bi bilo na gradu v sedemdesetih letih od 300 do 360 zapornikov⁵⁸ in sredi osemdesetih let že 400.⁵⁹ Prav tako veliko je bilo število odraslih prisiljencev v prisilni delavnici. Prisilna delavnica je bila z 250

ležišči že tako med največjimi v monarhiji in jo je v začetku osemdesetih let 19. stoletja prekašala le prisilna delavnica v Pragi s 300 ležišči.⁶⁰ Poleg tega se je število moških prisiljencev stalno povečevalo. Na začetku leta 1878 jih je bilo npr. 132⁶¹, na začetku leta 1889 pa že 366.⁶²

»Vendar ne pretiravamo, trdeč, da se po vseh teh zavodih v Ljubljani peča najmanj 500-600 oseb dan za dnevom s takim delom, ki se odtegne tukajšnjim rokodelcem.«⁶³ Čeprav se večina zapornikov ni ukvarjala z obrtniškim delom, so bili obrtniki nad obsežnostjo zaporniške konkurence v Ljubljani vseeno zelo zaskrbljeni: »Ko bi se kaznilniško delo razdelilo po celem cesarstvu, bi se konkurenca kaznjencev res malo poznala. [...] Toda ne sme se spustiti spred oči, da so kaznilnice le v nekaterih mestih, in da delo jemljejo večidel le obrtnikom dotičnega kraja.«⁶⁴ »Ali je pravično, da mej tolikimi mesti v Avstriji, ki nimajo kaznilnic [...], bi morali ravno ljubljanski obrtniki prenašati to tako škodljivo konkurenco v jedno mer, katera je v ljubljanskem mestu, ki nijma posebnega prometa in je v kupčijskem in obrtniškem oziru navezana skoraj le na lastno potrebo, še toliko bolj škodljiva, ker hkrati obrtnikom še tisti mali zaslužek odžira.«⁶⁵ Zaradi te konkurence so obrtniki leta 1884 od državnega zbora preprosto zahtevali, da naj preseli kaznilnico izven mesta.⁶⁶

Ker so se obrtniki dobro zavedali, da je nerealno pričakovati ukinitev prisilne delavnice, so ubrali drugačno taktiko. Kot smo videli, je bila ljubljanska prisilna delavnica od leta 1858 centralna prisilna delavnica za Kranjsko, Primorsko, Dalmacijo, Koroško in do leta 1871 tudi za Štajersko.⁶⁷ Zato so bili kranjski prisiljenci vedno v manjšini. Tako je bilo na začetku leta 1884 poleg 35 domačih odraslih prisiljencev še 186 tujih⁶⁸ in na začetku leta 1889 poleg 65 domačih 301 tuj.⁶⁹

⁵⁰ Slovenec, št. 26, 31. januar 1884.

⁵¹ Peticija, Slovenski narod, št. 4, 7. januar 1886. Peticija kranjskega obrtnega društva do deželnega zbora kranjskega, Slovenec, št. 8, 12. januar 1886.

⁵² Spomenica Kranjskega obrtnega društva, Slovenski narod, št. 152, 8. julij 1886; št. 153, 9. julij 1886; št. 154, 10. julij 1886; št. 155, 12. julij 1886; št. 156, 13. julij 1886. Denkschrift des kraitnschen Gewerbevereines gegen die Erweiterung des Landeszwangsarbeitshauses in Laibach, Laibach: Klein & Kovac, 1886.

⁵³ Ta razprava se je vnela med proračunsko debato. Državni zbor. Z Dunaja, 14. aprila, Slovenec, št. 85, 15. april 1886.

⁵⁴ Slovenec, št. 245, 27. oktober 1891.

⁵⁵ Konservativno obrtno društvo, Slovenec, št. 275, 1. december 1891.

⁵⁶ Konservativno obrtno društvo v Ljubljani, Slovenec, št. 156, 12. julij 1892.

⁵⁷ Melik, Vasilij: Rast mestnega prebivalstva na Slovenskem pred prvo svetovno vojno, Ekonomska revija, 1956, str. 203.

⁵⁸ Prošnja ljubljanskih obrtnikov zarad obrtniškega dela na Gradu, Slovenec, št. 100, 25. avgust 1874.

⁵⁹ K spomenici kranjskega obrtnega društva, Slovenski narod, št. 143, 26. junij 1886.

⁶⁰ Stekl, Hannes: Österreichs Zucht- und Arbeitshäuser 1671-1920, o. c., str. 79.

⁶¹ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 20. zvezek, 1880, priloga 23, str. 330.

⁶² Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, Letno poročilo, 1890, str. 144.

⁶³ Peticija kranjskega obrtnega društva do deželnega zbora kranjskega, Slovenec, št. 8, 12. januar 1886.

⁶⁴ Državni zbor. Z Dunaja, 14. aprila, Slovenec, št. 85, 15. april 1886.

⁶⁵ Javni zbor kranjskega obrtniškega društva, Slovenski narod, št. 169, 26. julij 1882.

⁶⁶ Slovenec, št. 26, 31. januar 1884.

⁶⁷ Dolenc, Metod: »Usoda« ljubljanske prisilne delavnice, o. c., str. 74-75.

⁶⁸ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, Letno poročilo, 1886, str. 108.

Zaradi tako velikega števila prisiljencev iz drugih dežel so obrtniki močno nasprotovali vsake-mu povečanju števila tujih prisiljencev. Ker so zaradi zakona o potepuštvi z dne 24. maja 1885⁷⁰ pričakovali dramatično povečanje števila zaprtih potepuhov, se je kranjski deželni zbor znašel pred težko dilemo, ali naj poveča zmogljivosti prisilne delavnice ali pa naj začne zavračati tuje prisiljen-ce. Če bi storil drugo, bi s tem ostale dežele prisilil, da zgradijo lastne prisilne delavnice. V kranjsko prisilno delavnico bi potem zapirali le domačine, »s čimer bi bili stroški sorazmerno veliko višji, kot so sedanji.«⁷¹ Po tej logiki bi se bolj splačalo povečati obstoječo prisilno delavnico.

Ljubljanski obrtniki so se seveda upirali takšnemu povečanju števila prisiljencev na 500, »katerih posledica bode uničenje jako mnogih rokodelskih rodbin.«⁷² Poudarjali so, da na prvem mestu ne sme biti skrb dežele za čim cenejše poslovanje prisilne delavnice, temveč se je potrebno ozirati predvsem na etični namen te ustanove - poboljšanje prisiljencev z delom. »Ekonomična uprava, finančialna stran se nikakor ne sme zamenjavati s pravnimi namenomi, ampak se na to mora gledati le v podrejeni meri.«⁷³ Zaradi ostrega nasprotovanja obrtnikov⁷⁴ do tako dramatične razširitve nato ni prišlo, čeprav se je v naslednjih letih kar precej zidalo.⁷⁵

Obrtniki so celo zahtevali, da naj v prisilno delavnico sprejemajo le domačine. Pri tem so zagovarjali etični namen prisilne delavnice: »Ponavljamo pa, da ima naša dežela po naravi in

postavi to nalogo le, kar se tiče zanemarjenih lastnih deželanov.«⁷⁶ Tudi na tretjem shodu konservativnega obrtnega društva leta 1891 v Ljubljani so zbrani obrtniki poudarili, da je prisilna delavnica, ki je bila ustanovljena »le za delomrzne ljudi vojvodine Kranjske, ki se je pa v zadnjem času razširil na mednarodni zavod [...], kar nikakor ne ustreza povotnemu namenu prisilne deželne delavnice. Ker se tedaj v ta zavod impotira na stotine oseb, ki kratijo poštenemu rokodelcu kruhi, je razvidno, da tako dalje iti in biti več ne sme.« Zato prosijo deželni zbor, »naj se v prihodnje jedino le osebe, ki imajo domovinsko pravico na Kranjskem, v deželno prisilno delavnico vsprejmejo.«⁷⁷

Deželni zbor se je branil, da je bilo sprejemanje tujih prisiljencev predvideno že pri ustanovitvi prisilne delavnice. Prav tako s skrčenjem prisiljencev samo na domačine ne bi mogli opravljati že uveljavljenih neobrtnih del in bi zato morali ponovno uvesti konkurenčna obrtna dela. Poleg tega druge dežele prisilni delavnici plačujejo nemajhne denarje za oskrbo svojih prisiljencev. Zato »bi se naložile deželi neprimerno velike žrtve, ako bi se sprejemali le prisiljenci iz Kranjske, žrtve, katerih posledica bi bila ta, da bi se morala davkoplačevalcem naložiti nova bremena.«⁷⁸ Brez denarja, ki ga dobijo za tuje prisiljen-ce, bi bilo veliko težje vzdrževati prisilno delavnico. Poleg tega s tem prihaja v deželo tuj denar, ki se tu tudi potroši.

Ti argumenti niso bili brez realne podlage. Tudi zato je lahko v primerjavi z drugimi prisilnimi delavnicami v monarhiji prisilna delavnica v Ljubljani svoj primanjkljaj v najmanjši meri pokrivala z denarnimi prispevki deželne vlade.⁷⁹ Že leta 1886 so bili iz prav tega razloga nekateri za to, da se število tujih prisiljencev še poveča⁸⁰ in ne zmanjša, kot so zahtevali drugi.⁸¹

⁶⁹ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, Letno poročilo, 1890, str. 144.

⁷⁰ Primerjaj: Nova postava zoper potepuhe, Slovenski gospodar, št. 18, 30. april 1885. Posilna delavnica, Slovenski gospodar, št. 26, 25. junij 1885.

⁷¹ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 4. seja, 9. december 1885, str. 47.

⁷² Spomenica Kranjskega obrtnega društva, Slovenski narod, št. 152, 8. julij 1886. O spomenici primerjaj še: Denkschrift des kranjschen Gewerbevereines gegen die Erweiterung des Landeszwangsarbeitshauses in Laibach, Laibach: Klein & Kovac, 1886.

⁷³ Spomenica Kranjskega obrtnega društva, Slovenski narod, št. 153, 9. julij 1886.

⁷⁴ Obrtniki so obtoževali osebje prisilne delavnice, da hočejo razširiti prisilno delavnico zaradi lasnega dobička. Osebje je namreč dobilo tudi del dobička iz tovarniške protizvodnje, ki bi se z večjim številom delavcev seveda primerno povečal. Spomenica Kranjskega obrtnega društva, Slovenski narod, št. 155, 12. julij 1886.

⁷⁵ Dolenc, Metod: »Usoda« ljubljanske prisilne delavnice, o. c., str. 74.

⁷⁶ Spomenica Kranjskega obrtnega društva, Slovenski narod, št. 154, 10. julij 1886.

⁷⁷ Konservativno obrtno društvo, Slovenec, št. 275, 1. december 1891.

⁷⁸ Konservativno obrtno društvo v Ljubljani, št. 156, 12. julij 1892.

⁷⁹ Deželna vlada v Ljubljani je tako leta 1897 pokrila 12% primanjkljaja, povprečje v državi pa je bilo pri 39,2%. Stekl, Hannes: Österreichs Zucht- und Arbeitshäuser 1671-1920, o. c., str. 127.

⁸⁰ n.: Odgovor na članek »K spomenici kranjskega obrtnega društva«, Slovenski narod, št. 145, 30. junij 1886.

⁸¹ K spomenici kranjskega obrtnega društva, Slovenski narod, št. 143, 26. junij 1886.

Nelojalna konkurenca

Obrtniki so se stalno pritoževali, da jim prisilna delavnica in kaznilnica nelojalno konkurirata z obrtniškim delom. Prav ta očitek je bil glavni argument obrtnikov proti zaporniškemu obrtniškega delu. Ker je konkurenca zaporniškega dela nelojalna, lahko zapori svoje izdelke prodajajo po nižjih cenah kot obrtniki in jim s tem kradejo zaslužek. »Saj bi vsa dela, ki se na gradu izpeljujejo, pripadla njim, ako bi se v jetnišnici ne delala, to je jasno ko beli dan. Škodo trpe na vsak način, kajti ker se na Gradu zelo bolj po ceni dela, je gotovo, da ljudje rajši gori dajo delat, nego domačim rokodelcem in obrtnikom, ki ne morejo tako po ceni delati, kakor jetniki.«⁸²

Delo kaznjencev je veliko cenejše kot delo obrtnikov. V prvi vrsti zato, ker delo kaznjencev ni obdavčeno: »Ni treba še obširno dokazovati, da ni mogoča konkurenca z delavci, ki ne plačujejo davka.«⁸³ Ne samo, da je bilo delo obrtnikov obdavčeno, obrtniki so se tudi pritoževali, da so preveč obdavčeni: »Država pobira [...] pridobitno in dohodkarino, davek [...] je veliko preobčutljiv za nižje moči davčnih sil. Dežela in občina navajata tudi nanj svoja bremena.«⁸⁴ Vendar to še ni najhujše. Obrtniki morajo s svojimi davki celo vzdrževati zaporniško konkurenco: »Še mi [obrniki], ki nam delo jemljejo, moramo za nje plačevati.«⁸⁵

Za obratovanje zaporov in prisilne delavnice sta namreč država in dežela odrinili kar precej denarja. Zato so obrtniki očitali zaporniški konkurenci, da so njihovi izdelki prav zato cenejši kot obrtniški, ker jim v ceno izdelkov ni potrebno vračunati vseh tistih stroškov, ki jih imajo obrtniki: »In sedaj naj [obrniki] konkurira s tovarniškim delom po kaznilnicah in prisilnih delalnicah, s podjetnikom, kateremu ni brigati se za stanovanje⁸⁶ in hrano, za kurjavo in svečavo, kateremu

država nakupuje najnovejše stroje in veliko zalogo surovine, kateri razpolaga z izredno cenim delavskim materijalom, z delavci, ki nikoli ne »Štrikajo« in nikoli ne zamudé svojega posla!«⁸⁷ Z veliko koncentracijo zaporniških delavcev in z nakupi najnovejših strojev, so se na grozo obrtnikov zaporniške delavnice počasi (čeprav večinoma neuspešno) spreminjale v njihovega najhujšega konkurenta, v (manjše) tovarne: »Ni več kaznilnica ali poboljševalnica (pokorilnica), marveč tovarna (fabrika), v kateri se gojijo različni stroki obrtnije kakor v fabrikah, v največjo škodo ljubljanskih obrtnikov.«⁸⁸

Zaradi konkurenčnih prednosti zaporniških delavnic so ljubljanski obrtniki hudomušno predlagali, da bi šlo propadajoči obrti bolje, »ako bi imeli prosto stanovanje na Gradu; ako bi kot čuvajki od države plačo imeli, obleko pa kruh na funte dobivali, pa naši pomagači kakor arestanti bili preskrbljeni.«⁸⁹

Tu se nam seveda zastavi vprašanje, v kolikšni meri so bile pritožbe obrtnikov upravičene in v kolikšni meri so bile le gola propaganda proti neprijetni konkurenci? Tako je ljubljanska kaznilnica zaslužek, ki ga je dobila s pomočjo zaporniškega dela, uporabila za vzdrževanje kaznilnice. Zaporniki torej niso živeli le od denarja davkoplačevalcev, temveč tudi od lastnega zaslužka. Vendar to še ne pomeni, da je z delom zaslužen denar zadostoval za pokritje vseh stroškov kaznilnice in prisilne delavnice. Sodobniki so se zavedali, da prisilna delavnica ne more živeti le od dela prisiljencev in da zato potrebuje še proračunski denar: »Mogoče, da bi gdo mislil, da posilna delavnica deželi ne more mnogo stroškov napraviti, ker prisiljenci delajo in si tedaj živež sami prislužijo. Al tukaj je treba najprej v ozir vzeti to, da se ljudje k delu silijo in vadijo v delu, kterege morebiti še svoje žive dni v rokah niso imeli.«⁹⁰ Motivacija za delo je bila razumljivo na nižji stopnji kot pri svobodnih delavcih, izobrazbena raven skoraj neizkušnih in večinoma le za preprosta ročna dela primernih prisilnih delavcev pa je bila neprimerno nižja.⁹¹ Poleg tega so tudi upravni stroški za tak-

⁸² Slovenec, št. 152, 24. december 1874.

⁸³ Prošnja ljubljanskih obrtnikov zaradi obrtniškega dela na Gradu, Slovenec, št. 100, 25. avgust 1874.

⁸⁴ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 21. januar 1886, str. 360.

⁸⁵ Slovenec, št. 95, 3. september 1878.

⁸⁶ Najemnine naj bi bile vedno višje. »Če se pomisli, kako ogromno so v Ljubljani v teku dveh desetletij poskočile cene stanovanj; da mora rokodelca za delavske prostore, ki so prej stali 50-60 gl., plačevati kar po 100 gl. več na leto; da že najprimitivnejše stanovanje velja nad 100 gl. na leto, da se v tej zadevi smemo meriti že s Trstom in z Gradcem.« K spomenici kranjskega obrtnega društva, Slovenski narod, št. 143, 26. junij 1886.

⁸⁷ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 21. januar 1886, str. 360. (Šuklje)

⁸⁸ Prošnja ljubljanskih obrtnikov zaradi obrtniškega dela na Gradu, Slovenec, št. 100, 25. avgust 1874.

⁸⁹ Več rokodelcev: Poslano, Slovenec, št. 143, 3. december 1874.

⁹⁰ Posilne delavnice, Novice, št. 24, 14. junij 1871, str. 189.

⁹¹ Stekl, Hammes: Österreicher's Zucht- und Arbeitshäuser 1671-1920, o. c., str. 240, 302-303.

šen zavod precej višji kot za tovarne. Prisilna delavnica je morala imeti zaposlene paznike, zdravnika in tudi duhovnika. Zato so lastni zaslužki le v manjši meri pokrivali stroške vzdrževanja prisilne delavnice.⁹² V vseh prisilnih delavnicah monarhije so zato lahko stroške pokrili le s pomočjo izdatnih subvencij.⁹³

Zaradi vzdrževanja prisilne delavnice in kaznilnice z denarjem davkoplačevalcev lahko v resnici govorimo o nekakšni nelojalni konkurenci. Vendar je bila takšna praksa povsem sprejemljiva, saj je bil glavni namen takšnih ustanov prevzgoja. Za opravljanje tega socialnega poslanstva v korist družbe pa so bili upravičeni do javne pomoči. Toda pri tem se je pojavil velik ekonomski problem, kajti »za dela, ki se izdelujejo v posilnih delavnicah, [se] veliko manj plačuje kot drugje in sicer zato, da se delo lože dobi, ker je treba skrbeti, da ga nikdar ne primanjkuje.«⁹⁴ Zaradi deželnih subvencij si je prisilna delavnica lahko privoščila dumpinške cene. To pa je že bila očitna nelojalna konkurenca, ki je prizadeti obrtniki niso mogli trpeti. Zato so za zaporniške izdelke odločno zahtevali povišanje cen na konkurenčno raven.

Vlada teh zahtev ni mogla preslišati in je z ukazom 18. marca 1883 od kaznilnic zahtevala realne cene za njihove obrtniške proizvode.⁹⁵ Zaradi tega »se zdaj [1884] na Gradu ne izdeluje ceneje, kako pri družih rokodelcih ali obrtnikih, če niso s svojo ceno prenapeti. S tem je doseženo, da usak raji nese delat v mestu komu, kakor, da bi plezal na Grad.«⁹⁶ Konkurenčno razmerje se je torej počasi obrnilo v prid obrtnikom.⁹⁷ Tudi prisilna delavnica je bila prisiljena cene svojih izdelkov zvišati na njihovo realno vrednost. Poleg tega je morala za delo prisiljencev zaračunati še dodatnih 15%. Zato se je sedaj uprava prisilne delavnice pritoževala, da so njihovi izdelki predragi v primerjavi s konkurenco izven Ljubljane. Reševala naj bi jih le še boljša kvaliteta.⁹⁸ Dumpinga torej ni

bilo več, vendar so se obrtniki nad zaporniško konkurenco še naprej bridko pritoževali.

Kakršne koli so že bile cene izdelkov iz zaporniških delavnic, za obrtnike so pomenile resno konkurenco, ki je ogrožala njihov materialni obstanek in življenjski slog, ki so ga bili vajeni: »Vprašamo, je-li prav in potrebno, da zaslužek dobiva pošten rokodelec, ki skerbi in se bori, da sebe in svoje pošteno preživi, otroke odgaja, da bodo dobri udje sv. cerkve in poštenu državljanu, - ali pa da se daje zaslužek tolovajem in morivcem, goljufom in tatovom.«⁹⁹ Obrtnikom je šlo zlasti v nos, da so zaporniki ob izhodu na prostost dobili tudi nekaj prisluženega denarja: »Ta je pa lepa: poštenu delavci morajo stradati, lumpi pa imajo hrano in stanovanje, nobenih skrbi in kedar ven pridejo, še jim se zasluženi denar našteje; pošten delavec pri teh časih ne more nič prištediti, oni, ki je zaprt, pa lahko, ker je z vsem priskrbljen. Ali ne bo bolje, če se damo vsi zapreti?«¹⁰⁰ Zato so mnogi odločno nasprotovali (delnim) izplačilom zaporniškega zaslužka: »Zločinci [...] naj bi si prislužili tako veliko, da si sami plačajo za sredstva za preživljanje, ne bi pa naj obdržali nobenega deleža zaslužka.«¹⁰¹ »Po kakovej pravnej teoriji in principu sme država na korist posameznih uničevati cele stanovne svojih podložnikov? Res žalostno je, da delo onega, ki je v svobodi kalil mir in žalil postave, uničuje potem, ko ga doleti železna pravica, zaslužek onemu, katerega je oškodoval, morda baš pred kratkim, po tatvini in družih hudodelstvih.«¹⁰²

Le redki so bili tisti, ki so zagovarjali (majhen) zaslužek zapornikov, čeprav je bil eden glavnih namenov prisilnih delavnic prav ponovna integracija prisiljencev, ki bi bila seveda povsem neuspešna, če bi se bivši prisiljenci ob odpustu iz prisilne delavnice znašli na cesti brez prebite pare: »Kaznjenelec [...] naj bi imel denarno rezervno. Ko je rešen zavora, ga stiska prisili, da ponovno stopi na pot zločina.«¹⁰³ Majhen denarni zaslužek je bil tako in tako najmanj, kar je družba lahko storila v pomoč izpuščenim prisiljencem. Ti so se namreč na poti v ponovno vključitev v družbo že tako in tako znašli pred mnogimi zaprekami, zara-

⁹² Proračuni prisilne delavnice za leto 1886 je tako predvideval zaslužek v znesku 22.900 gld., vendar tudi stroške v višini 61.671 gld. Obravnave deželnega zbora Krajskega v Ljubljani, 1886, priloga 17 A, str. 202.

⁹³ Primerjaj: Stekl, Hannes: Österreichs Zucht- und Arbeitshäuser 1671-1920, o. c., str. 118-127.

⁹⁴ Posilne delavnice, Novice, št. 24, 14. junij 1871, str. 189.

⁹⁵ Obravnave deželnega zbora Krajskega v Ljubljani, 21. januar 1886, str. 360.

⁹⁶ Slovenec, št. 49, 28. februar 1884.

⁹⁷ K spomenici kranjskega obrtnega društva, Slovenski narod, št. 143, 26. junij 1886.

⁹⁸ Obravnave deželnega zbora Krajskega v Ljubljani, 21. januar 1886, str. 358.

⁹⁹ Več rokodelcev: Poslano, Slovenec, št. 143, 3. december 1874.

¹⁰⁰ Slovenec, št. 95, 3. september 1878.

¹⁰¹ Unser modernes Arrestwesen, Marburger Zeitung, št. 68, 8. junij 1887.

¹⁰² Libertus: V obrambo domače obrtnije, Slovenski narod, št. 245, 25. oktober 1882.

¹⁰³ Wiethaler, Franz: Gegen die Strafhäuser-Arbeit, Marburger Zeitung, št. 120, 7. oktober 1883.

di česar je večina slejkoprej spet pristala na stari poti.¹⁰⁴

Nasprotje med interesom za prevzgojo in ekonomskim interesom

Zaradi gospodarskih interesov so obrtniki odločno nasprotovali obrtniškem zaporniškemu delu. Vendar je takratna splošna javnost povsem podpirala socialni namen zaporniških ustanov, torej prevzgojo zapornikov s pomočjo dela. Le redki niso verjeli v moč prisilnega dela pri zdravljenju problematičnih članov takratne družbe: »Z zaporom teh ljudi se navadno doseže le jeden in jedini ta namen, da je tuje blago za čas zaprtja prisiljenec pred njihovimi kremplji sigurno, in da je dežela njihovega rojstva usaj za ta čas pred odgorskimi in bolniškimi stroški zavarovana.«¹⁰⁵ Velika večina ljudi, tudi obrtnikov,¹⁰⁶ pa se je povsem strinjala, da morajo zaporniki delati.

Toda obrtniki so bili hkrati odločni nasprotniki takšnega zaporniškega dela, ki so ga opravljali tudi oni. Zaporniško obrtniško delo je namreč povečevalo konkurenco in ljubljanskim obrtnikom prevzemalo stranke. In prav tu se je pojavila dilema. Politiki so morali upoštevati želje obrtniških volivcev in časopisi so morali iti na roko svojim obrtniškim bralcem. Hkrati pa so tudi morali dati prav javnosti, ki je podpirala zaporniško delo: »Prav je, da vjetniki delajo in da ne posedajo brez dela. [...] Pa v prvi vrsti se mora gledati, da bodo poštene ljudje kaj dela imeli in da ne bodo glada trpeli, da jih ne obide skušnjava, vkreniti na pot krivice in nepoštenja, ali pa celó do silnostnih činov.«¹⁰⁷ Tudi obrtniki so se zavedali pomena zaporniškega dela, »a prepričani smo tudi, da se mora tak vsem narodno-gospodarskim načelom nasprotujoči, nenaravni pritisk na vrednost prostega dela obrniti v škodo dežele, posebno pa v propad glavnega mesta, kateremu nastane temveč škode, kolikor več se obrtnega dela v prisilni delavnici izvrši.«¹⁰⁸

¹⁰⁴ Med drugim družbeno izobčenje, nezmožnost dobiti primerno službo, zanašanje le na lastne zmožnosti in nenavajenost na samostojno urejeno življenje. Več o tem glej: Stekl, Hannes: *Österreichs Zucht- und Arbeitshäuser 1671-1920*, o. c., str. 308-313.

¹⁰⁵ Romantičen vjetnik v ljubljanskej prisilnej delavnici, *Slovenski narod*, št. 295, 28. december 1875.

¹⁰⁶ »Mi dobro vemo, da je državi dolžnost skrbeti za to, da imajo jetniki primernega opravka.« V: *Prošnja ljubljanskih obrtnikov zaradi obrtniškega dela na Gradu*, *Slovenec*, št. 100, 25. avgust 1874.

¹⁰⁷ *Slovenec*, št. 95, 3. september 1878.

O tej dilemi, o kateri se razpravlja »že nekaj desetletji ne samo v Avstriji, ampak tudi v inozemstvu«¹⁰⁹, je v kranjskem deželnem zboru pri razpravi o usodi prisilne delavnice Fran Šuklje takole spregovoril: »Z jedne strani uvidevamo baje vsi brez razločka, da je taka, rekel bi, roparska konkurenca deželnega zavoda neprimerna, obrtnemu stanu sila škodljiva, iz druge strani pa zopet ne moremo iz očij izpustiti denarni interes deželne blagajnice in prvotni namen prisilne delavnice, s strogim delom povzdigniti ono nesrečno človeško sodrogo, katero je človeška družba pahnila v take zapore. Težko je združiti oboja ozira.«¹¹⁰

Ogrožene obrti

Razumljivo je, da zaporniško delo vseh obrti ni enako ogrožalo. V tem času sta ravno krojaštvo in čevljarstvo doživljala velike spremembe. Predvsem na Dunaju je samostojnim mojstrom nova konfekcijska proizvodnja vse bolj spodmikala tla pod nogami. Zato te obrtnike najdemo med najbolj dejavnimi pripadniki obrtniškega gibanja.¹¹¹ Podobno je bilo v Ljubljani. »Skupno jim je bilo nezadovoljstvo z njihovim položajem, ki se je po njihovih ugotovitvah stalno slabšal zaradi svobodne konkurence in obrtniškega dela po kaznilnicah in prisilnih delavnicah.«¹¹² Zaporniška konkurenca je najbolj prizadela prav krojače in čevljarje, ki so bili tudi zato gonilna sila ljubljanskega obrtniškega gibanja. Obrtniki in pomočniki iz teh dveh obrtnih panog so npr. sestavljali glavnino delavskega izobraževalnega društva.¹¹³

Nekateri so sicer te obrtnike opozarjali, da obrtniške krize ni povzročilo le konkurenčno zaporniško delo. Za krizo ni kriva prisilna delavnica, temveč to, »da vsak pomočnik, jedva da ima pričevalo v rokah, začne delati na svojo roko, kot pravi, včasih pa tudi le kot zakotni mojster, ne da bi oznanil svojo obrt oblastvu. [...] Silna konkuren-

¹⁰⁸ Petičja kranjskega obrtnega društva do deželnega zbora kranjskega, *Slovenec*, št. 8, 12. januar 1886.

¹⁰⁹ Spomenica Kranjskega obrtnega društva, *Slovenski narod*, št. 153, 9. julij 1886.

¹¹⁰ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 21. januar 1886, str. 360.

¹¹¹ Več o obrtniškem gibanju na Dunaju glej: Boyer, John W.: *Political Radicalism in Late Imperial Vienna, Chicago in London: The University of Chicago Press*, 1981, str. 40-121.

¹¹² Fischer, Jasna: Čas vesolniga socialnega punta se bliža. Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889, Ljubljana: Kri, 1983, str. 129.

¹¹³ Fischer, Jasna: Čas vesolniga socialnega punta se bliža, o. c., str. 64-65.

ca, če ne najhujša, izvira tem obrtnikom, iz konfekcionarskih štacun, kjer se prodava storjena obleka.«¹¹⁴ Vendar ti argumenti, ki so jih drugi avstrijski obrtniki povsem sprejeli, ljubljanskih krojačev in čevljarjev niso prepričali.

Prisilna delavnica in kaznilnica sta bili za te obrtnike kar velika konkurenca. O tem, kaj so delali v prisilni delavnici, so leta 1871 *Novice* poročale: »Navadna opravila v delalnicah so pa tkavska, čevljarstva, krojaška in mizarstva dela.«¹¹⁵ Največ so se torej ukvarjali prav s spornim krojaštvom in čevljarstvom. Skoraj nič manj sporno ni bilo mizarstvo, ki je bilo v Ljubljani četrta najmočnejša obrtna dejavnost, skoraj povsem primerljiva s pekarstvom.¹¹⁶ Toda v obrtniškem gibanju njihov glas ni bil tako odmeven kot krojaški in čevljarški. Po mnenju nekaterih je zaporniška konkurenca uničevala tudi knjigoveštvo. Problematična naj bi bila zlasti kaznilnica, ki si je za vezanje knjig priskrbela celo potrebne stroje.¹¹⁷ Do leta 1886 naj bi se po podatkih pisca v Slovenskem narodu v 15 letih število pomočnikov v tej dejavnosti zmanjšalo od 50 na komaj 9.¹¹⁸ V resnici se je število knjigovezov v osemdesetih letih zmanjšalo na polovico.¹¹⁹ Knjigoveštvo je torej v resnici preživljalo krizo, vendar ne tako veliko, kot so jo prikazovali nasprotniki zaporniškega obrtniškega dela.

Pisec v Slovenskem narodu omenja velik padeč zaposlenih pomočnikov tudi za krojaštvo, čevljarstvo in mizarstvo. V enakem obdobju naj bi se število pomočnikov od 470 zmanjšalo na 130.¹²⁰ Tudi Šuklje omenja podobne podatke za padeč števila krojaških pomočnikov. Sicer je zaradi obrtne svobode veliko pomočnikov postalo mojstrov, vendar neprimerno manj, kot jih je izgubilo neznano kam.¹²¹ Za to krizo naj bi bilo krivo prav konkurenčno delo zapornikov. Te zaskrbljujoče številke so nasprotniki zaporniškega obrt-

niškega dela s pridom izkoriščali, čeprav so jim pri tem nekateri očitali manipulacijo.¹²²

Proti takšnim argumentom tudi upravi prisilne delavnice in kaznilnice nista mogli ostati ravnodušni. Ščasoma sta vse bolj klonili pod pritiski in sta krojaštvo, čevljarstvo, mizarstvo in knjigoveštvo postopoma črtali iz svojega programa. Do srede osemdesetih let je bila tako v prisilni delavnici knjigoveznica »popolnoma opuščena, krojaški in čevljarški obrt pa se nesto razširila, tem manj, ker se odraščeni, kolikor je nam znano, ne učé teh obrtov.«¹²³ Odrasli prisiljenci, ki niso bili izučeni obrtniki, se torej dejansko spornih obrti niso več učili. To prakso je deželni zbor 4. januarja 1887 tudi uzakonil.¹²⁴ Število že izučenih prisiljencev, ki so se ukvarjali s spornimi obrtmi, pa je bilo zelo majhno.¹²⁵ Zato se tudi zaslužek od obrtnih dejavnosti ni pretirano zviševal, čeprav se je skupni zaslužek precej povečal.¹²⁶ Tudi to, da so se spornih obrti učili le mladoletni varovanci poboljševalnice, ni vplivalo na trend zmanjševanja obrtniškega dela v prisilni delavnici. »Je pri mladih korigendih glavni smoter, zaradi katerega se pridružujejo v zavodu ta, da se priučijo kakemu delu, katero jim omogoča eksistenco, kadar zapustijo delavnico. A tudi v tem oziru se prizadeva deželni odbor rokodelski obrt še nadalje omejiti. Tik zavoda napravljajo se veliki vrtovi, zlasti v ta namen, da se učijo mladi korigendi saditi zelenjad, ter bavijo s sadjerejo, a pouk v drugih rokodelstvih se zajedno deloma opušča.«¹²⁷ Kar polovica mladoletnikov je bila zaposlena s kmetijskimi opravili.¹²⁸

Uprava prisilne delavnice se je proti obrtniškega mu negodovanju borila tudi tako, da spornih obrtniških izdelkov ni izdelovala za neposredne-

¹¹⁴ n.: Odgovor na članek »K spomenici kranjskega obrtnega društva«, *Slovenski narod*, št. 145, 30. junij 1886.

¹¹⁵ *Posilne delalnice*, *Novice*, št. 24, 14. junij 1871, str. 188.

¹¹⁶ Fischer, Jasna: Čas vesolniga socialnega punta se bliža, o. c., str. 59.

¹¹⁷ Prošnja ljubljanskih obrtnikov zaradi obrtniškega dela na Gradu, *Slovenec*, št. 100, 25. avgust 1874.

¹¹⁸ K spomenici kranjskega obrtnega društva, *Slovenski narod*, št. 143, 26. junij 1886.

¹¹⁹ Od 11 leta 1880 na 5 leta 1890. Fischer, Jasna: Čas vesolniga socialnega punta se bliža, o. c., str. 59.

¹²⁰ K spomenici kranjskega obrtnega društva, *Slovenski narod*, št. 143, 26. junij 1886.

¹²¹ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 21. januar 1886, str. 360.

¹²² Če se je število pomočnikov res toliko zmanjšalo, za to ni kriva prisilna delavnica, kajti v teh 15 letih je ona celo omejevala to sporno obrtniško delo. n.: Odgovor na članek »K spomenici kranjskega obrtnega društva«, *Slovenski narod*, št. 145, 30. junij 1886.

¹²³ *Ibidem*.

¹²⁴ *Slovenec*, št. 260, 12. november 1889.

¹²⁵ Od okoli 350 prisiljencev jih je bilo le 30 zaposlenih v spornih obrteh. Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 23. novembra 1889, str. 370.

¹²⁶ Npr. leta 1884 je bilo od skupnega zaslužka okoli 13.300 goldinarjev le 2.600 zasluženih z obrtjo. Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 1886, Letno poročilo, str. 112. Leta 1888 je od skupnega zneska okoli 27.300 gl. le 2.000 gl. odpadlo na obrt. Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 1889, Letno poročilo, str. 132.

¹²⁷ Konservativno obrtno društvo v Ljubljani, št. 156, 12. julij 1892.

¹²⁸ Dolenc, Metod: »Usoda« ljubljanske prisilne delavnice, o. c., str. 75.

ga potrošnika. Čeprav so se v prvi polovici osemdesetih let zaslužki od krojaštva, čevljarstva in mizarstva povečevali, se je uprava zagovarjala, da »od tega [...] odpade na ono vrsto rokodelcev, o katerih je tukaj sploh mogoče govoriti, da delajo kako konkurenco rokodelcem Ljubljanskega mesta« le majhen del.¹²⁹ Prisilna delavnica dela večinoma za deželne in mestne uradnike, osebje prisilne delavnice, za revne šolarje in otroke¹³⁰ in nazadnje za stare stalne stranke.¹³¹ Celotni uradniki boljše obleke kupujejo drugje. Eno tretjino res naredijo za občasne stranke, vendar »se večinoma sme trditi, da to, kar se izdeluje v prisilni delavnici, je v prvi vrsti namenjeno le za prebivalstvo najubožnejše, katero nikakor ne more plačati dražega oblačila!«¹³² Obrtniki s takšnim zagovorom niso bili zadovoljni. Pod njihovim vplivom so se nekateri deželnozborni poslanci pritožili, da v prisilni delavnici še naprej »opravljajo rokodelska dela tudi za privatne osebe, zlasti čevljarska, mizarjska, krojaška, knjigovozna in druga taka dela.«¹³³

Neškodljivo delo

Obrtniki so po eni strani odločno nasprotovali obrtniškem zaporniškem delu, po drugi strani pa so se dobro zavedali, da zaporniki iz socialnih razlogov morajo delati. Po njihovem mnenju se ti dve težnji ne izključujeta: »Mi dobro vemo, da je državi dolžnost skrbeti za to, da imajo jetniki primernega opravka, toda to naj bi se godilo na tak način, da se po njih ne godi škoda obrtnikom, ki tako po davkih morajo plačevati drago njihovo vzdrževanje. In to se kar lahko uravna. Najse dajo jetnikom zopet tista dela, ki so bila prej čase po kaznilnicah vpeljana, naj predejo in tkejo, naj izdelujejo take reči, ki se rabijo v kaznilnici sami.«¹³⁴

Obrtniki so zaporniško delo hoteli potisniti nazaj v preteklost, ko so se zaradi pomanjkanja preje

v prisilnih delavnicah in kaznilnicah v glavnem ukvarjali s predenjem¹³⁵ in so bila enostavna tekstilna dela nasploh še dolgo najbolj razširjena oblika zaposlitve prisiljencev.¹³⁶ S predenjem se mestni obrtniki praviloma niso ukvarjali in so to opravilo prepuščali podeželanom. V manjši meri je to veljalo tudi za tkalstvo. Z nastopom industrializacije je bilo to ročno delo obsojeno na smrt. V nobenem primeru ni moglo tekmovali s tovarniško strojno proizvodnjo. »Kje danes [leta 1889] še najdemo in vidimo ročno predilnico? Ona je zadremala kot zelo stara starka.«¹³⁷ V prvi polovici 19. stoletja sta bila v Ljubljani največ dva predilca. Leta 1859 ni bilo nobenega več. Število tkalcev je npr. od leta 1814 do leta 1860 padlo iz 24 na komaj 5.¹³⁸ V sedemdesetih letih je tkalstvo dokončno izginilo in leta 1880 v Ljubljani ne zasledimo nobenega tkalca več.¹³⁹ Ker torej tkalcev ni bilo več, jim zaporniško tkanje ni moglo konkurirati. Zato so se v prisilni delavnici precej ukvarjali s tkalstvom. Seveda to ni bilo več ročno tkalstvo, temveč strojno; »in vendar je to najpomembnejša in najbolj rentabilna veja industrije, v povzdigovanje katere ne moremo dvomiti, ker se s tem delom mali obrti [...] ne ponujajo nobena konkurenca. Ni nam potrebno tako upoštevati konkurenco, katero [...] bo povzročila veliki industriji.«¹⁴⁰ V prisilni delavnici so izdelovali še nekatere izdelke (škaticice za vžigalice, papirnate izdelke, pletenje mrež in slame), s katerimi niso konkurirali obrtnikom.¹⁴¹ Kranjska trgovska in obrtna zbornica je toplo priporočala prav takšne in podobne obrtne dejavnosti.¹⁴² Drugi pa so celo predlagali, da naj

¹²⁹ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 21. januar 1886, str. 358.

¹³⁰ Za njih so npr. dali narediti čevlje, s katerimi so jih obdarili za božič. Konservativno obrtno društvo, Slovenec, št. 275, 1. december 1891.

¹³¹ Nove privatne naročnike naj bi dosledno odklanjali. Konservativno obrtno društvo v Ljubljani, Slovenec, št. 156, 12. julij 1892.

¹³² Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 21. januar 1886, str. 358.

¹³³ Interpelacija je vložil poslanec Klein. Podpisali so jo še: Bleiweis, Svetec, Tavčar, Šuklje, Hribar, Kavčič, Povše, Lavrenčič, Žitnik, Dragoš, Klun, Gorup, Pakiž, Ogorelec. Slovenec, št. 260, 12. november 1889.

¹³⁴ Prošnja ljubljanskih obrtnikov zarad obrtniškega dela na Gradu, Slovenec, št. 100, 25. avgust 1874.

¹³⁵ Kulišer, Josif: Splošna gospodarska zgodovina srednjega in novega veka II, Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1959, str. 587.

¹³⁶ Stekl, Hannes: Österreichs Zucht- und Arbeitshäuser 1671-1920, o. c., str. 221-229.

¹³⁷ Egon, W.: Das Ende der Hausindustrie, Marburger Zeitung, št. 66, 18. avgust 1889, str. 5.

¹³⁸ Valenčič, Vlado: Pregled ljubljanske obrti od začetka 18. stoletja do obrtnega reda iz leta 1859 ter njen gospodarski in družbeni razvoj, V: Ljubljanska obrt od začetka 18. stoletja do srede 19. stoletja, Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1977, str. 142.

¹³⁹ Fischer, Jasna: Čas vesoljnega socialnega punta se bliža, o. c., str. 59; Podobno je bilo tudi v drugih slovenskih mestih. Zaradi propadanja tkalstva so morali v Celju tkalski ceh v tridesetih letih prejšnjega stoletja celo ukiniti. Orožen, [Janko]: Propadle panoge celjskih obrti: Kronika slovenskih mest, II, 1935, št. 2, str. 162.

¹⁴⁰ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 9. december 1885, str. 48.

¹⁴¹ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 21. januar 1886, str. 358-359.

¹⁴² Zapisnik redne seje trgovske in obrtne zbornice za Kranjsko v Ljubljani, 30. november 1886, str. 18-19.

država monopolizira izdelovanje vžigalic, ki bi jih nato izdelovali zaporniki.¹⁴³

Za obrtnike niso bila sporna različna javna dela, »na primer kopanje kanalov, regulacija rek, izsuševanje močvirij, kultiviranje pustih področij.«¹⁴⁴ Zlasti popularno je bilo urejanje hudournikov in gradnja in vzdrževanje cest in železnic. Toda pri takšnih delih se je pojavil nov problem: »Da bi bilo pa s tem pritožeb konec, se ne dá misliti, ker namesto obrtnikov bodo sedaj pa zidarji, pomagači in dninarji tožili, da jim kaznjenci odjemljejo delo.«¹⁴⁵ Obrtnikov seveda takšen argument ni prav nič ganil.

Za nasprotnike zaporniškega obrtniškega dela so bila kmetijska dela najbolj primerna oblika zaposlitve zapornikov. Ne le, da za dela zunaj prisilne delavnice ni bilo potrebno vzpostaviti tako učinkovite in drage delovne organizacije kot v sami zgradbi, temveč je bilo to tudi finančno precej ugodno.¹⁴⁶ Poleg tega pa so se tudi kmetje za razliko od obrtnikov venomer pritoževali, da jim primanjkuje cenene in zanesljive pomožne delavne sile. Prav zaporniki naj bi bili dobra rešitev za ta problem. Vsaj nekaj mesecev v letu bi jih zaposlili pri kmečkih delih.¹⁴⁷ Ker je bila poleg tega večina slovenskega prebivalstva kmečkega, je bilo tudi največ zapornikov s podeželja: »Kaj hasni tedaj tacemu kmetskemu kaznencu, ako se uči razna mehanična in obrtniška dela, za katera potem, ko pride iz zavora, nema ni kupca, mnogokrat pa tudi ne potrebnega kapitala, da bi je na svojo roko izgotavljal, navadno kmetsko delo, katerega je bil vajen izza mladih let, za katero ima največ nagljenja in največ zmožnosti, pa pozabi ali se ga pa

odvadi?«¹⁴⁸ V zaporu bi se tudi lahko naučil modernih kmetijskih metod.

Z izvajanjem takšnih del naj ne bi bilo večjih težav: »Za stražo jim pa dajte primernih oddelkov vojašine, ki so drugod velikrat brez premnovega opravila. Sej so tudi sicer ob ječah na straži.«¹⁴⁹ Nekateri so celo predlagali, da bi zapornike preprosto oddali kmetom. Zapornike »se da kmetom ali obrtnikom na dobrem glasu. [...] Kaznjenec mora seveda opaziti, da ko zapusti svoje delo ali ga ne opravlja dobro [...], se mu kaznen naravnost grozljivo zaostri.«¹⁵⁰ Vprašanje je, če bi bila takšna grožnja učinkovita, saj je bilo celo množično delo na prostem pod nadzorom paznikov povezano z velikimi težavami. Zato »se smejo odpošiljati, kakor se že samo po sebi umeje, le boljši elementi, od katerih se ni že naprej bati, da bodo pobegnili in gledé katerih se je nádejati, da bode mogoče vzdrževati disciplino, kar je pri zunanjih delih že samo po sebi jako težavna stvar, a takih prisiljenec v večjem številu ni na razpolago.«¹⁵¹ Občasno je tudi prišlo do težav. Leta 1890 so »pri vsih oddelkih [...] prisiljenci dobro delali in se prav povoljno vedli, le v Jaršah jih je več pobegnilo ter se je zaradi tega ta oddelek moral v zavod urniti.«¹⁵²

Delo za vojsko, državo in obrtnike

V prisilni delavnici so izdelovali obrtniške izdelke tudi za dobrodelna društva, državne uradnike in različne javne ustanove. To je bilo v skladu s takratnim prepričanjem, da lahko država in tudi posamezne javne ustanove (npr. zavori in prisilne delavnice)¹⁵³ sami poskrbijo za svoje potrebe. V začetku leta 1880 je tako proračunski odsek državnega zbora sprejel resolucijo, »da naj se ujetniki rabijo za izdelovanje erarju, zlasti vojnemu potrebnih stvari, vojaških oblek, obuval itd.«¹⁵⁴ Josip Vošnjak se je zavzel, da bi kaznjenci za državo opravljali potrebna popravila. Čez ne-

¹⁴³ Leta 1893 je v državnemu zboru to predlagal poslanec Rudolf Polzhofer. Zanimivo je, da je svoj predlog utemeljeval iz zdravstvenih stališč, saj je zaradi škodljivosti dela (fosfor) v zaporu možna strožja kontrola delovnih postopkov kot pa v tovarnah, kjer delavcem ni mogoče tako natančno nadzirati. Ta njegov predlog je Marburger Zeitung navdušeno podprl. Ein wiinschenswertes Staatsmonopol, Marburger Zeitung, št. 18, 2. marec 1893.

¹⁴⁴ Zum Schutze der freien Arbeit, Marburger Zeitung, št. 123, 15. oktober 1876.

¹⁴⁵ Državni zbor. Z Dunaja, 14. aprila, Slovenec, št. 85, 15. april 1886.

¹⁴⁶ Stekl, Hannes: Österreichs Zucht- und Arbeitshäuser 1671-1920, o. c., str. 239.

¹⁴⁷ Vendar so se ljubljanski obrtniki prav zaradi sezonske narave kmečkega dela spraševali: »Kaj pa naj bodo prisiljenci delati ves drugi čas, ko ne bode dela na polju. Delati bodo v delavnici.« Spomenica Kranjskega obrtnega društva, Slovenski narod, št. 155, 12. julij 1886.

¹⁴⁸ S: O delu v kaznilnicah, Slovenski narod, št. 17, 22. januar 1883.

¹⁴⁹ Zgodnja danica, št. 49, 4. grudn 1885, str. 388.

¹⁵⁰ Unser modernes Arrestwesen, Marburger Zeitung, št. 68, 8. junij 1887.

¹⁵¹ Konservativno obrtno društvo v Ljubljani, št. 156, 12. julij 1892.

¹⁵² Obraunave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, Letno poročilo, 1890, str. 150.

¹⁵³ Na obrtnem shodu leta 1881 na Dunaju samo takšno obrtniško delo ni bilo sporno. Obrtniški shod, Slovenec, št. 129, 19. november 1881.

¹⁵⁴ Kaznilnice kot konkurentije obrtnikom v obraunavnji v budgetnem odseku državnega zbora, Slovenski narod, št. 24, 30. januar 1880.

kaj let so poslanci vladi zopet priporočili, »da naj po kaznilnicah v prvi vrsti izdelujejo reči, ki jih država potrebuje za svoje lastne potrebe.«¹⁵⁵ V kranjskem deželnem zboru je Šuklje zastopal enako stališče: »Nimam nič ugovarjati, ako deželna uprava, ako vsi deželni zavodi dotične svoje obrtne potrebščine tam si preskrbe, kjer jih najmanj stane, v prisilni delalnici namreč.«¹⁵⁶

Najbolj popularna je bila oskrba vojske. Ta je bila namreč največji državni porabnik najrazličnejših izdelkov. Zato so veliko pričakovali od napovedi, da se bo delo po kaznilnicah »napeljalo [...] na novo polje, katero bo kaznjencem vedno zadosti dela, obrtnikom pa nobene škode prinašalo. Vojni minister ga misli vzeti v zakup.«¹⁵⁷

Vendar to obrtnikov ni niti malo pomirilo. Šuklje se je uštel, ko je pričakoval, da bi z vojaškimi naročili »kaznilnice [...] imele dovolj posla, in malemu obrtniku ne bi bilo povoda, pritoževati se nad nejednakim tekmejem.«¹⁵⁸ Že leta 1882 se je Slovenec odločno postavil proti temu prepričanju: »Gotovo potrebuje država veliko reči, ki bi jih lahko izdelovali po kaznilnicah in pokorilnicah, vendar pa si ne drznemo trditi, naj se vsa ta dela izključljivo izroče kaznilnicam, ker bi tudi na ta način nekterim krajem odšel velik zaslužek.«¹⁵⁹

Obrtniki so pričakovali, da bo država tiste izdelke, ki jih izdeluje tudi obrt, naročala pri njih. »To vprašanje bilo je že predmet neštevilnim posvetovanjem, in obrtniki sklenili so v nebrojnih resolucijah v tem zmislu, da je pri vojaških dobavah še največ dobička in so torej nekak temelj dohodkov.«¹⁶⁰ Čeprav je Avstro-Ogrska v primerjavi z drugimi tedanjimi evropskimi velesilami za vojsko porabila manj denarja in so se po koncu vojn za združitev Italije in Nemčije izdatki za vojsko glede na celoten proračun stalno zmanjševali,¹⁶¹ je bila v avstrijski javnosti globoko zasidrana za-

vest o previsokih izdatkih za vojsko. »Toda ako se že mora toliko izdati za vojaške potrebe, tedaj bi bilo tudi pravično, da se denar vrača tje nazaj, od koder je prišel, da gosposka za vojake kupuje pri kmetu žito in živino, pri obrtniku blago in dá rokodelcem naročila izdelovati vojaško obleko in obutev.«¹⁶²

Leta 1887 je vlada obrtnikom sicer hotela ustreči, vendar je že sam zakon vseboval nekatera določila (enake surovine, strojna izdelava), zaradi katerih so obrtniki izpadli iz konkurence.¹⁶³ Vojska si preprosto ni mogla privoščiti, da bi velike količine blaga nakupovala neposredno pri malih proizvajalcih. Zato je potrebovala posrednike med proizvajalci in vojsko, ki so kot pogodbeni oskrbovalci nakupovali pri posameznih proizvajalcih in velike količine nakupljenega blaga nato prodali vojski. Ti podjetniki so včasih znali svoj položaj pošteno izkoristiti in so vojski z velikim dobičkom prodajali blago najslabše kvalitete.¹⁶⁴ V takratnem časopisju so zelo odmevali sodni procesi proti takšnim goljufom. Zato je javnost zahtevala odpravo dosedanjega nabavnega sistema. Vojsko naj bi odslej obrtniki oskrbovali skupaj. »Ako torej hočejo mali obrtniki dobiti večja dela, ki donašajo obilnejši zaslužek, treba, da se zberejo v«¹⁶⁵ obrtne zadruge. Kljub slabim izkušnjam, ko se v preteklosti cehi niso preveč obnesli pri takšnih poslih,¹⁶⁶ so obrtniki od skupnega nastopa v zadrugah veliko pričakovali: »Bi bile vojaške potrebe preskrbljene ne samo ceneje, nego i solidneje, in dobiček, koji bi iz tega imel posredno mali obrtnik, okreplil in zvečšal bi davčno moč te važne vrste prebivalstva.«¹⁶⁷ Zlasti pripravne naj bi bile produktivne zadruge, ki so jih po prvi obrtni noveli obrtniki lahko ustanovili v okviru obveznih obrtnih zadrug. Vendar te zadruge sprva še niso zaživele.¹⁶⁸ Neuspešne so bile tudi že ustanovljene zadruge, katerih glavni namen naj bi bi-

¹⁵⁵ Državni zbor. Z Dunaja, 14. aprila, Slovenec, št. 85, 15. april 1886.

¹⁵⁶ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 21. januar 1886, str. 360.

¹⁵⁷ Slovenec, št. 88, 19. april 1886.

¹⁵⁸ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 21. januar 1886, str. 360.

¹⁵⁹ Obrtništvo pa državni zbor, Slovenec, št. 68, 20. junij 1882.

¹⁶⁰ Vojaške potrebe in mali obrtniki (Iz obrtniških krogov), Slovenec, št. 145, 26. junij 1888.

¹⁶¹ Wysocki, Josef: Die österreichische Finanzpolitik, V: Wandruszka, Adam in Urbanitsch, Peter (ur.): Die Habsburgermonarchie 1848-1918, 1. del: Die wirtschaftliche Entwicklung, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1973, str. 92.

¹⁶² Domoljub, št. 4, 20. februar 1890, str. 34-35.

¹⁶³ Eine gewerbliche Interpellation, Marburger Zeitung, št. 33, 18. marec 1887.

¹⁶⁴ Primerjaj: Zalaganje armade, Slovenec, št. 165, 20. julij 1888.

¹⁶⁵ Domoljub, št. 4, 20. februar 1890, str. 34-35.

¹⁶⁶ Slokar, Ivan: Zgodovina rokodelstva v Ljubljani od leta 1732 do leta 1860, V: Ljubljanska obrt od začetka 18. stoletja do srede 19. stoletja, Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1977, str. 71-72.

¹⁶⁷ Vojaške potrebe in mali obrtniki (Iz obrtniških krogov), Slovenec, št. 145, 26. junij 1888.

¹⁶⁸ Pančur, Andrej: Gospodarski in socialni nazori v 80. in 90. letih 19. stoletja na Slovenskem, o. c., str. 73-79.

¹⁶⁹ Dunajski čevljarji so tako ustanovili zadrugo, preko katere bi delali za vojsko čevlje. Vendar vojaško ministristvo pri zadrugi ni naročalo, zato je zadruga mo-

la oskrba vojske.¹⁶⁹ Vendar so kasneje nekatere obrtne zadruge zaživele v civilni proizvodnji prav zaradi prvotnega namena - serijskega oskrbovanja vojske.¹⁷⁰

Obrtniki so problem zaporniškega dela hoteli rešiti tudi tako, da bi zaporniki preprosto delali za njih. Leta 1874 so celo predlagali, naj jih zaposlijo tovarne.¹⁷¹ Za takšno rešitev se je npr. leta 1880 zavzel obrtniški zbor v Linzu¹⁷² in kasneje trgovska in obrtna zbornica v Gradcu.¹⁷³ Tudi kranjska trgovska in obrtna zbornica v Ljubljani se je zavzela, da naj bi kaznilnica v bodoče delala le za trgovce in obrtnike, ki bi pri njej naročili delo, ki ni v škodo obrtnikom.¹⁷⁴ Prisilna delavnica v Ljubljani je naposled delno ugodila obrtniškim željcem¹⁷⁵ (tudi pri spornem čevljarskem delu)¹⁷⁶ in jim je ponudila sporne mizarске storitve.¹⁷⁷ Pomočnikom seveda ni bil všeč takšen način razreševanja obrtniških težav, saj je to dobro »le za mojstre, ki bi dobili bolji kup delavcev. Nepravilno pa je nasproti poštenim pomočnikom, [...] kateri bi potem službe zgubili ali jih težje dobili, ko zdaj. Srečna osoda: pošteni pomočnik naj gre po svetu beračit, da bo usak drugi dan zarad vagabundiranja zaprt, - samo da bodo lumpi na Gradu delo imeli in denar služili!«¹⁷⁸

Interes drugih obrtnikov in potrošnikov

Zaporniško obrtniško delo je v glavnem prizadelo le krojače, čevljarje, mizarje in knjigoveze. Drugim obrtnikom pa naj bi velika koncentracija zapornikov v Ljubljani celo koristila: »Velika večina ljubljanskih obrtnikov ni prizadeta od dela v delavnici in [...] imajo tudi ljubljanski trgovci in obrtniki ravno po delavnici več ali manj dohod-

ka. Kar se potrebuje za hrano in obleko 300 mož, za 25 pazniških rodbin itd. ves ta konsum ostane v Ljubljani.«¹⁷⁹ To veliko množico zapornikov in pripadajočega osebja na čelu s pazniki je bilo namreč potrebno nahraniti, obleči in oskrbeti s potrebnimi dobrinami in storitvami (frizer). Tudi poslopja so potrebovala različne storitve in popravila. Za kar kaznilnica in prisilna delavnica nista mogli poskrbeti sami, sta kupili pri domačih obrtnikih in trgovcih. Tako so npr. sredi osemdesetih let na račun prisilne delavnice kmetje iz okolice Ljubljane zaslužili 1000 gld. na leto in obrtniki iz Ljubljane celo 31.143 gld. Poklukar je pri teh številkah upravičeno pripomnil: »To je pravi ugovor upravnštva prisilne delavnice, da, ako morebiti nekaterim vrstam obrtnikov ljubljanskih prizadeva nekoliko škode, je pa dolga vrsta obrtnikov, katerim dá izdatnega zaslužka.«¹⁸⁰

Nasproti mogočni obrtniški agitaciji so se postavili le redki posamezniki, ki so pri problemu obrtniškega zaporniškega dela zagovarjali interese potrošnikov. V nasprotju z obrtniki, ki so svoje blago hoteli prodajati čim dražje in s čim večjim dobičkom, so potrošniki to blago hoteli kupiti čim ceneje. Interesi potrošnikov in obrtnikov so bili torej povsem nasprotni. Iluzorno je bilo pričakovati, da bi se lahko sporazumeli glede »pravične« cene obrtniških izdelkov. »Tukaj je pač tako, kakor na tehnici ali vagi; če šine ta kvišku, mora ona pasti, kajti ravnotežje se skoro ne dá doseči.«¹⁸¹

V časopisih so se pojavili le redki glasovi, ki so zagovarjali interese potrošnikov in še na te so se obrtniki ostro odzvali,¹⁸² o čemer priča dopis Potrošnika ne zanima slab položaj obrtnikov. »Vsega tega nisem jaz kriv, zato ni moja dolžnost, memo drugih bremen nositi še to. Ne gre tudi rokodelcem svoje reči kupovat tje, kjer jih ceneje dobi? [...] Mogoče je, da ne more ceneje delati, potem mu jaz ne morem pomagati, kajti mene ne briga to, koliko delo njega stane, marveč to, koliko moram jaz plačati za-nj. Če dajem torej na Grad ali v posilno delavnico izdelovat, cesar potrebujem, nimam namena, zaslužek dajati izmečku človeštva, mar-

rala prenehati s svojim delom. Slovenec, št. 296, 27. december 1890.

¹⁷⁰ Tako npr. leta 1908 Čevljarska gospodarska zadruga na Dobračevi pri Žireh. Stanonik, Marija: Zgodovina žitroskega čevljarstva, Loški razgledi, 18, 1971, str. 134.

¹⁷¹ Prošnja ljubljanskih obrtnikov zarad obrtniškega dela na Gradu, Slovenec, št. 100, 25. avgust 1874.

¹⁷² Za obrtnike, Slovenec, št. 16, 10. februar 1880.

¹⁷³ Slovenec, št. 115, 19. maj 1888.

¹⁷⁴ Zapisnik redne seje trgovinske in obrtne zbornice za Kranjsko v Ljubljani, 30. november 1886, str. 10-11.

¹⁷⁵ S: O delu v kaznilnicah, Slovenski narod, št. 17, 22. januar 1883.

¹⁷⁶ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 23. novembra 1889, str. 370.

¹⁷⁷ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 21. januar 1886, str. 358-359.

¹⁷⁸ Slovenec, št. 95, 3. september 1878.

¹⁷⁹ n.: Odgovor na članek »K spomencu kranjskega obrtnega društva«, Slovenski narod, št. 145, 30. junij 1886.

¹⁸⁰ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 21. januar 1886, str. 357.

¹⁸¹ Slovenec, št. 49, 28. februar 1884.

¹⁸² Več rokodelcev: Poslano, Slovenec, št. 143, 3. december 1874.

¹⁸³ Tihi meščan: Poslano, Slovenec, št. 145, 8. december 1874.

več hočem le ceneje shajati, ker nimam toliko dohodkov, da bi mi bilo veselje vsako reč na pol dražje plačevati.«¹⁸³

Tudi obrtniki niso mogli spregledati potrošniškega argumenta: »Ker so posebno konsumenti nižjih krogov izgubili zmožnost kupovanja, ni čuditi se, da se potrebščine naročajo ondu, kjer se more izdelovati za neznatne cene, za zasobne stroške davkoplačevalcev.«¹⁸⁴ Vendar so kljub temu zagovarjali lastne interese: »Smo v mestnem zboru [...] slišali besede, da bode dobro, če se prisilna delavnica razširi, ker bodo vsled tega meščani lahko dobivali ceno obuvalo in obleko! Kjer prevladujejo taki nazori o temeljnih zakonih narodnega gospodarstva, tam je pač sleherna beseda v nasprotnem smislu bob v steno.«¹⁸⁵

Tihemu meščanu, »ki pa marsikaj gnjilega zapazi,«¹⁸⁶ je prekipelo ob nenehnih tožbah obrtnikov in jim je povsem v brk povedal, da so njihovi zaslužki v primerjavi z zaslužki ostalih meščanov kar veliki, njihov dobiček pa naravnost gromozanski: »Kdo razen advokatov, ministrov, milijonarjev in takih ljudi zasluži«¹⁸⁷ toliko kot obrtniki? »Ali je dolžnost moja, plačevati zajturke in večerje, bokale in vrčke svojemu krojaču, čevljarju itd., memo kterege sem v gostilnici lačen, v nedeljah in praznikih gledé obleke berač, vse druge dni pa gledé dela suženj ali hlapec?«¹⁸⁸

Le redki so bili takšni glasovi, ki so poudarjali, da obrtnikom sploh ne gre tako slabo, kot se pritožujejo. Obrtno vprašanje je še naprej ostajalo eden glavnih socialnih problemov svojega časa. Tudi zaporniško obrtno delo je bilo pomemben del problemov, s katerimi so se spopadali zagovorniki obrtnega stanu. Toda v nasprotju z drugimi zahtevami, s katerimi so hoteli omejiti obrtno svobodo, zakonodajalec tega vprašanja nikoli ni rešil v zadovoljstvo obrtnikov. Z enakimi besedami kot na prvem slovenskem katoliškem shodu¹⁸⁹ so se nad zaporniškimi delom pritoževali tudi na

drugem slovenskem katoliškem shodu leta 1900.¹⁹⁰ Zaporniki morajo sicer delati tudi dandanes, utihnile so le pritožbe obrtnikov nad njihovim delom.

Zusammenfassung

Gewerbetreibende im Kampf gegen die Konkurrenz der Zwangsarbeit

In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts erlebte das Gewerbe unter den Schlägen der Industrialisierung tiefgreifende Veränderungen. Obwohl das Gewerbe als Ganzes Fortschritte machte, hatten die Menschen dennoch das Gefühl, das wegen des Niedergangs einiger Branchen langsam das gesamte Gewerbe zugrunde geht. Daher bemühte sich die konservative Gewerbebewegung, die bestehende Gewerbefreiheit möglichst einzuschränken. Dieser Kampf erreichte in den achtziger Jahren des 19. Jahrhunderts seinen Höhepunkt. Die Forderungen der Gewerbetreibenden waren in ganz Österreich ähnlich. Unter anderem beschwerten sie sich über die konkurrenzfähige Zwangsarbeit. Die größte Aufmerksamkeit widmeten diesem Problem die Gewerbetreibenden aus der Landeshauptstadt Ljubljana, wo sich die meisten Gewerbetreibenden Krains befanden. Die Abschaffung der gewerblichen Zwangsarbeit war die einzige fortdauernde Forderung der Gewerbebewegung in Ljubljana. Die Laibacher Gewerbetreibenden widmeten der Häftlingsarbeit so große Aufmerksamkeit, daß sie damit den Eindruck erweckten, der Bestand des Gewerbestandes hänge allein von einer Lösung dieses Problems ab.

Die große Sorge der Laibacher Gewerbetreibenden war völlig verständlich, denn im slowenischen Gebiet hatte nur Ljubljana Einrichtungen, in denen Häftlinge arbeiten mußten. Die Laibacher Burg war in den Jahren 1868 bis 1895 Sitz einer Strafanstalt, in der die Sträflinge auch gewerbliche Arbeiten ausführen mußten. Außerdem befand sich in Ljubljana in den Jahren 1847 bis 1921 eines der zentralen Arbeitshäuser Österreichs. In diesen beiden Institutionen waren zu Beginn der achtziger Jahre des 19. Jahrhunderts 500 bis 600 Personen eingesperrt – eine große Zahl für eine Stadt, in der 1890 rund 30.000 Personen lebten. Zahlreiche Häftlinge befaßten sich

¹⁸⁴ Petičija kranjskega obrtnega društva do deželnega zbora kranjskega, Slovenec, št. 8, 12. januar 1886.

¹⁸⁵ K spomenici kranjskega obrtnega društva, Slovenski narod, št. 143, 26. junij 1886.

¹⁸⁶ Tih meščan: Poslano, Slovenec, št. 139, 24. november 1874.

¹⁸⁷ Tih meščan: Poslano, Slovenec, št. 145, 8. december 1874.

¹⁸⁸ Tih meščan: Poslano, Slovenec, št. 139, 24. november 1874.

¹⁸⁹ Poročilo pripravljalnega odbora o I. slov. katoliškem shodu, kateri se je vršil 1892 leta v Ljubljani, Ljubljana, 1893, str. 108-109.

¹⁹⁰ Poročilo o II. slovenskem katol. shodu, ki se je vršil leta 1900 v Ljubljani, Ljubljana, 1901, str. 82.

dort mit verschiedenen gewerblichen Tätigkeiten. Die Haftanstalt und das Arbeitshaus kamen vor allem Schneidern, Schustern und Tischlern ins Gehege, und gerade diese waren die treibende Kraft der Gewerbebewegung, die entschieden gegen die Konkurrenz der Zwangsarbeit auftrat. Weil die Haftanstalt und das Arbeitshaus für ihre Tätigkeit auch Geld vom Staat bekamen und ihre gewerbliche Tätigkeit überdies nicht besteuert wurde, konnten sie ihre Produkte günstiger verkaufen als Gewerbetreibende, die sich darüber zu Recht beschwerten. Andererseits hatte die Zwangsarbeit auch große Mängel. Die Haftanstalt und das Arbeitshaus waren soziale Einrichtungen mit großen Betriebskosten und einer unzureichend ausgebildeten und motivierten Arbeitskraft. Dennoch erreichten die Gewerbetreibenden mit der Zeit, daß die Haftanstalt und das Arbeitshaus die Preise ihrer gewerblichen Erzeugnisse auf ein reales und damit nicht mehr konkurrenzfähiges Niveau anheben mußten.

Wegen ihrer wirtschaftlichen Interessen widersetzten sich also die Gewerbetreibenden der gewerblichen Tätigkeit von Häftlingen. Andererseits unterstützte die damalige Öffentlichkeit den sozialen Zweck der Häftlingsanstalten. Die Absicht der Haftstrafe war nicht nur das Bestrafen, sondern auch die Umerziehung. Durch Umerziehung versuchte die neuzeitliche Gesellschaft Randgruppen wie Bettler, Landstreicher und ähnliche »Arbeitsscheue«, die angeblich die öffentliche Sicherheit gefährdeten, zu marginalisieren. Durch Zwang sollten sie an Arbeit gewöhnt werden. Durch Arbeit sollten moralisch verdorbene Nichtstuer, die auf die schiefe Bahn der Armut und des Verbrechens gerieten, wieder nützliche Mitglieder der Gesellschaft werden. Damit wurde zwischen Nichtstun, Armut und Verbrechen ein enger ursächlicher Zusammenhang hergestellt: Wenn man einem Müßiggänger und Verbrecher

helfen will, muß man ihn einsperren und zur Verrichtung von ehrenvoller und befreiender Arbeit zwingen.

Zwischen den wirtschaftlichen Interessen der Gewerbetreibenden und dem Interesse der Öffentlichkeit nach Umerziehung herrschte also eine tiefe Kluft, die nur zu überwinden war, indem man Häftlingen und Zwangsarbeitern eine solche Zwangsarbeit auferlegte, die nicht mit den Gewerbetreibenden konkurrieren konnte. Die Gewerbetreibenden rieten daher, daß sich die Häftlinge dem Spinnen und Weben widmen sollen, da sich das Gewerbe zu jener Zeit selbst nicht mehr damit befaßte. Auch verschiedene öffentliche Arbeiten wie Bau und Instandhaltung von Straßen und Eisenbahnen, Wildbachverbauungen, Flußbau und Trockenlegung von Sümpfen usw. wurden nicht beanstandet. Die Gewerbetreibenden waren auch von der Idee begeistert, daß die Häftlinge einfach für sie arbeiten würden. Darüber waren aber die Gesellen natürlich keinesfalls glücklich. Weil die meisten Häftlinge aus ländlichen Gebieten stammten und sich Bauern lautstark über den Mangel an Arbeitskräften beschwerten, war die beliebteste Arbeit landwirtschaftlicher Art. Deutlich schwerer zu begeistern waren die Gewerbetreibenden für die Möglichkeit, die Haftanstalt und das Arbeitshaus für verschiedene öffentliche Einrichtungen und den Staat (vor allem die Armee) arbeiten zu lassen.

Im Arbeitshaus wurde die gewerbliche Tätigkeit zwar niemals völlig aufgelassen, doch gab die Landesregierung mit der Zeit dem Druck der Gewerbetreibenden nach und begrenzte die zwangsweise gewerbliche Arbeit auf einen vertretbaren Umfang. Häftlinge müssen auch heute noch arbeiten, diesbezügliche Beschwerden der Gewerbetreibenden sind jedoch verstummt.